

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-7-71-20>

УДК 781.66:781.65

Зроль М.Р.

Харківський національний університет мистецтв
імені І.П. Котляревського

АКОМПАНеМЕНТ В КУРСІ ІМПРОВІЗАЦІЇ В ДМШ В АСПЕКТІ ТВОРЧОГО МОДЕЛЮВАННЯ

Анотація. У статті звернено увагу на одну з найважливіших проблем курсу імпровізації в ДМШ – створення акомпанементу. Розглянуто поняття «модель», «моделювання», «схематизація» тощо та виявлено, що важливим компонентом в роботі над акомпанементом є творче моделювання. Досліджено різні методи творчого моделювання як результативного способу навчання імпровізації в ДМШ та запропоновано комплекс ефективних вправ з метою напрацювання практичних і теоретичних навичок, зокрема принципи роботи із готовими фактурними зразками, жанровими моделями, цифрованим басом на основі добре знайомого музичного матеріалу та створення розгорнутого словника фактурних формул акомпанементу, котрий сприятиме практичному полегшенню завдань з імпровізації на початковому етапі і форми роботи з ним. Наведено актуальні завдання інноваційної діяльності для педагога з курсу імпровізації в ДМШ.

Ключові слова: акомпанемент, імпровізація, музична імпровізація, модель, творче моделювання, жанрова імпровізація, фактурні формули, цифрований бас.

Zrol' Marina

P. Kotlyarevsky Kharkiv National University of Arts

ACCOMPANIMENT IN THE COURSE OF IMPROVISATION IN THE CHILDREN'S MUSICAL SCHOOL IN THE ASPECT OF CREATIVE MODELING

Summary. For most students of music schools and higher musical educational institutions, after repeated repetitions of exercises of different types, it is not difficult to make a melody. But to pick a quality accompaniment (or just harmony) and combine into a single piece of music is a real challenge. To make the texture more interesting is one of the main problems in completing work on the composition of a work. This article discusses the methods of work in the course of improvisation in children's music schools. The task is to identify the important forms and methods of work in the course of improvisation in children's music schools in the context of one of its most promising areas, namely improvisation of accompaniment on models. The study examined the concept of "model", "modeling", "schematization", etc. and found that an important component in the work on accompaniment is creative modeling. Modeling is able to imitate the process of the birth of music – reproduction of it as if from the inside and the residence of the moment itself. From the very first lessons, one should actively introduce this universal method. Creative modeling will be effective if the teacher and the student work harmoniously, are "on the same wavelength." And according to this, the research examines the tasks of innovation activity that are relevant for a teacher in the course of improvisation in the school. The method of creative modeling in education is characterized by a high level of motivation and effectiveness as a result of the conscious need for the assimilation of knowledge and skills. The article proposed the forms and methods of creative modeling. Various methods of creative modeling as an effective way of teaching improvisation in children's music schools have been studied and a set of effective exercises has been proposed to develop practical and theoretical skills, in particular, the principles of working with finished textured samples, genre models, digital bass based on well-known musical material and the creation of a comprehensive textural dictionary accompaniment formulas that will contribute to the practical simplification of the tasks of improvisation at the initial stage and the form of work with him. The article also presents the urgent tasks of innovation activity for the teacher in the course of improvisation in children's music schools, which are necessary and helps to optimize the educational process.

Keywords: accompaniment, improvisation, creative modeling, model, genre improvisation, digital bass, texture's formulas.

Постановка проблеми. В сучасній музично-виконавській галузі імпровізація має велими суттєве значення, яке надалі, безумовно, постійно зростатиме. Для людини, котра прагне навчитися музикуванню, є необхідною навичка імпровізувати акомпанемент до мелодії «на ходу». Тому вільний підбір акомпанементу є одним з ключових завдань з виховання виконавців усіх без виключення спеціалізацій та водночас досить складною формою роботи в практичному курсі імпровізації, адже навчання вимагає пев-

ної теоретичної і практичної бази знань, постійних зусиль і систематичного виконання практичних вправ. Сказане зумовлює актуальність цієї роботи як такої, що пропонує якісно новий підхід до вирішення поставленої проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наразі спостерігається підвищення зацікавленості науковців до імпровізації, зокрема різноманітних практично-методичних аспектів навчального курсу з предмету. Утім, до можливостей застосування принципів моделювання у своїх дос-

лідженнях звертається не така велика кількість музикознавців, зокрема розгорнуте пояснення суті моделювання на уроках з музичної літератури у коледжах мистецтв пропонує К. Найдьонова [3]; Н. Беліченко пов'язує з моделюванням аналіз музичного тексту, спрямовуючи отриманий результат «на відтворення його моделі» [1]; В. Штофф [6], Т. Чумак [5] Л. Савіна [4] та А.І. Ісенко [2] також звертаються до даної теми і дають визначення моделі, моделювання тощо.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. В роботі вперше розглядаються основні методи вербального засвоєння матеріалу на уроках з імпровізації, власне робота з моделями; моделювання фактурних формул акомпанементу; пропонуються основні форми роботи за допомогою словника фактурних формул акомпанементу.

Мета і завдання дослідження – виявити найважливіші форми і методи роботи в курсі імпровізації в ДМШ в контексті одного з його найперспективніших напрямків, а саме – імпровізації акомпанементу за моделями.

Виклад основного матеріалу. Важливим засобом пізнання світу для дітей є гра. Під час гри дитина не відволікається ні на що стороннє, – гра повністю поглинає її увагу. Тому в процес знайомства дітей зі світом музики також варто неодмінно впроваджувати ігрові ситуації, дидактичні завдання, роздатковий матеріал тощо. Ігрові моменти мають бути присутніми на будь-якому уроці, адже вони сприяють створенню невимушеної атмосфери під час навчання. Саме завдяки таким креативним моментам дитина живе більш яскравим й інтенсивним творчим життям.

Завдяки ігровим формам роботи на уроках в ДМШ (зокрема на практичному курсі «Імпровізація») учень має можливість не просто зазубрити нові теоретичні поняття, а реально пережити їх на практиці. Ігрові методи творчого моделювання дозволяють зробити навчання цікавим і захоплюючим.

Моделювання здатне імітувати процес народження музики – відтворення її немов би "зсереди-ни" і проживання власне моменту. Уже з перших уроків варто активно впроваджувати цей універсальний метод. Творче моделювання буде дієвим, якщо вчитель та учень працюють злагоджено, перебувають «на одній хвилі». Водночас цей метод вимагає певної самостійності в освоєнні знань, творчості (учень спирається на власний набутий раніше досвід, уяву, фантазію, інтуїцію, зіставляє, порівнює, обирає, перетворює, створює і т.д.), розвитку музичних здібностей, творчої інтерпретації.

Основними методами вербального засвоєння учнями матеріалу є, як відомо, моделювання та схематизація. Моделі і схеми відтворюють в наочній формі приховані властивості та зв'язки музичних елементів. Досить схожі, але водночас різні, обидва методи нерозривно взаємодіють один з одним, полегшуючи і доповнюючи основні форми навчання. Їх можна використовувати на уроках в ДМШ як одночасно, так і поодиночі.

Музичне моделювання – це створення музики завдяки вибору та перетворенню заданих об'єктів. За словами В. Штоффа, «метод дослідження об'єктів з допомогою побудови їх моделей являється одним із прийомів научного

познання, спосібствующим оптимальному решению различного рода задач» [6, с. 86]. Моделі можуть бути вираженими за допомогою різних засобів: музичних, словесних, графічних. Залежно від поставлених дидактичних задач, моделі можуть відрізнятися різним ступенем складності, об'ємом – від найпростіших структур до розгорнутих музичних побудов. «В самом понятии «модель», отличающемся емкостью и многозначительностью ведущими являются два значения – способность служить обобщенно-схематизированным отражением внутренней структуры и свойство быть эталоном для воспроизведения» [6, с. 87].

Модель – це система, засвоєння якої служить засобом для отримання інформації про іншу систему – музичний твір, тобто в основі моделювання лежить принцип заміщення. Оскільки модель являє собою узагальнений образ властивостей модельованого об'єкта, тому специфіка методу полягає в створенні моделей (конструкцій, блоків), які передбачають синтез таких елементів, як мелодія, гармонія, ритм, поліфонія, структура тощо. В застосуванні моделей на уроках музичної імпровізації у дитини включаються всі можливі ресурси (сприйняття, мислення, пам'ять, уява), утім при цьому враховується основне призначення моделей – полегшити дитині навчання, зробити навчальний матеріал більш зрозумілим і доступним.

Дуже точно і розгорнуте пояснення суті моделювання і його основних етапів дає К. Найдьонова. На її думку, «модель – это своеобразный каркас, структура какого-либо предмета или явления. В целом, существует три этапа работы по моделям:

1) имитационный, который заключается в повторении и запоминании модели;

2) манипуляционный, в котором с моделью прodelьваются различные изменения, в результате чего возникают ее варианты;

3) созидательный – обучаемые строят большое количество новых моделей и их вариантов, используя не только изменение модели, но и сцепление двух или нескольких моделей» [3].

Моделювання є важливою складовою пізнання музики не тільки на ранніх етапах ознайомлення, але й у період професійної зрілості, так само як і не тільки в процесі виконавської діяльності, але й також музично-теоретичного осягнення твору. На думку Н. Беліченко, будь-який аналіз музичного тексту у кінцевому підсумку спрямований «на відтворення його моделі», а результатом цього процесу має бути «побудова синтезуючої методологічної моделі» [1, с. 5].

Музика – це емоційний, психофізичний та інтелектуальний досвід водночас, тому пізнається вона так само в синтезі цих трьох компонентів і жодним з них не слід нехтувати. Метод моделювання творчих завдань допомагає учням застосувати усі набуті знання та навички в нових умовах та формах, в тому числі й інноваційних. Він спрямований на підвищення практичного освоєння мистецтва на протигагу словесним та інформативним методам, що переважно панують на уроках. Звичайно, зовсім відкидати ці методи не треба, оскільки їх мобільність допомагає скоротити час за рахунок способу передачі інформації. Планомірне формування творчої

пошукової діяльності учнів на основі моделювання і схематизації призводить до різнобічного розвитку всіх ресурсів дітей, тому подібні творчі завдання є вкрай необхідними для засвоєння предмету, що вивчається. Адже відомо, що набагато краще запам'ятовується матеріал, який учні складають і зіставляють самостійно, аніж той, котрий їм пропонується вже у готовому вигляді. На думку К. Найд'юнової, «Цель работы по моделям – стремление развить с их помощью творческое начало у обучаемого, конструктивное мышление, изобретательность в подборе вариантов; упростить восприятие целого в музыке через частные моменты, а также, конечно же, полезная занимательность на музыкально-теоретических дисциплинах» [3]. Метод творчого моделювання можна використовувати при вивченні, поясненні й повторенні будь-якої теми з розглядуваного курсу. Спосіб подання самої інформації та моделей залежить не тільки від стартових здібностей учня, його загальної музикальності, рівня знань тощо, але й також не меншою мірою від фантазії та музичної обізнаності вчителя. Тому, на наш погляд, є доречним навести приклади роботи за методом творчого моделювання під час вивчення одного з ключових, на нашу думку, розділів курсу – різновидів фактури.

Щоби створити власну композицію, потрібно враховувати багато чинників, невід'ємних один від одного, й акомпанемент – один з них, оскільки для імпровізації на фортепіано є дуже важливою фактура і повнота звучання, що створює водночас цілісний і розгорнутий образ твору. Для більшості учнів ДМШ і вищих музичних навчальних закладів після багаторазових повторень вправ різного типу не становить особливих зусиль скласти мелодію. Але підібрати якісний акомпанемент (або просто гармонію) і з'єднати все в єдину продуману музичну тканину – справжня складність. Створені учнями ДМШ і навіть середніх та вищих навчальних закладів твори, на жаль, нерідко відрізняються бідністю фактури. Зробити фактуру більш цікавою – одна з основних проблем в завершених роботах над композицією того чи іншого твору.

Відомо, що в процесі запам'ятовування учнями наочного і вербального матеріалу з великим успіхом використовуються зовнішні штучні подібності (картки, значки-схеми, плани і т.д.). Тому для вирішення цього завдання на уроках з предмету «Імпровізація» в ДМШ необхідно послідовно, у міру засвоєння, пропонувати дитині готові фактурні заготовки (моделі) для активного осмисленого використання під час занять вдома і на уроках. З цією метою вважаємо за доцільне створення розгорнутого словника фактурних формул акомпанементу, котрий сприятиме практичному полегшенню завдань з імпровізації на початковому етапі, пришвидшеному засвоєнню різних видів акомпанементу і таким чином надаватиме учням поштовх до самостійних пошуків різноманітного виконання. Фактурні зразки необхідно розташовувати за принципом поступового ускладнення для можливості впровадження на різних щаблях вивчення предмету. Приклади варто будувати на найпростіших функціональних гармоніях з метою їхньої доступності навіть наймолодшим

учням. Залежно від пройдених теоретичних тем згідно програми з сольфеджіо, гармонічний зміст даних фактурних зразків має поступово ускладнюватися.

Для організації теоретичної бази знань обов'язково потрібна практика імпровізації на уроках та вдома. У роботі зі словником фактурних формул акомпанементу можна застосовувати різні завдання, котрі реально допомагатимуть учневі швидше опанувати усі типи фактури. Словник надаватиме учневі змогу самостійно обирати, порівнювати, комбінувати, застосовувати матеріал, а головне, – імпровізувати за даними моделями.

Можна запропонувати три основні форми роботи за допомогою словника фактурних формул акомпанементу:

- використання однієї фактурної моделі без змін;
- використання різних варіантів тієї ж самої моделі, зі змінами тональності / гармонії / розміру / ритмічних особливостей / тривалостей тощо;
- комбінування різних варіантів різних моделей без / зі змінами.

Важливе місце в навчанні імпровізації посідають завдання не на вільне створення музики, а з обмеженим використанням окремих елементів імпровізації, оскільки недостатньо підготовлений учень не знатиме, що робити з цією необмеженою свободою. Тому в якості завдань з імпровізації учню варто запропонувати скористатися або раніше вивченими моделями, або новими, але складеними за певними обмеженими правилами.

Так, однією з основних творчих навичок є жанрова імпровізація. Т. Чумак дає таке визначення жанрової моделі: «учебная имитация музыкального произведения, в которой сохранены основные признаки и свойства объекта определенного жанра» [5, с. 8]. Так, учням молодших і середніх класів можна запропонувати підібрати вдалий акомпанемент до відомих мелодій, різних за своїми жанровими ознаками або трохи змінити це завдання і запропонувати цілісний невеликий твір / його частину.

Наведемо приклади схожих за своїм типом завдань:

- створити акомпанемент за гармонічною цифровою;
- підібрати акомпанемент на цифрований бас до заданої мелодії тощо.

Поступово ускладнюючи завдання, слід запропонувати учням скласти акомпанемент на вербальний текст (прозаїчний, віршований). Спочатку придумати мелодію на слова (або дати вже раніше підготовлену мелодію викладачем), а далі створити фортепіанний супровід, який буде гармоніювати з характером словесного тексту тонально, ритмічно, фактурно, тембрально. Звичайно, подібні завдання можна вводити на етапі, коли учень добре володіє інструментом, має базові навички імпровізації і відповідну теоретичну базу.

У сучасній практиці музикування є доцільним повне або часткове використання методики техніки генерал-басу (basso continuo), що є дуже ефективним на уроках імпровізації. Завдання, в основі яких закладено згадуваний принцип,

можна використовувати як в початкових класах (починаючи використання двох окремих ступенів, звуки тонічного тризвуку і т. д), так і дещо пізніше (комбінуючи різні інші ступені).

На думку Л. Савіної, педагог *«товинен виступати як би прагматиком по відношенню до творів в нотних збірниках: все, що «чіпляє» слух в них, має «вивчати» і бути базою для творчої роботи з учнем. І, звичайно, це стосується в першу чергу фактур. Наявна фортепіанна література, адресована учням ДМШ, дає достатню їх різноманітність. Один тільки цикл Чайковського, може бути гарною базою для формування фактурної мови учня»* [4, с. 4]. Для поліпшення навичок імпровізації мелодії (на уроках як з імпровізації, так і з сольфеджіо, музичної літератури, фортепіано) можна запропонувати завдання, що пов'язане з імпровізацією на добре знайому учням інструментальну музику. В основі завдання береться фортепіанний акомпанемент до відомих творів, причому нескладний для читання з аркуша, наприклад, з романсу О. Даргомижського «Мені сумно» або з прелюдії Ф. Шопена №4, *e-moll*. Учневі пропонується голосом зімпровізувати вокаліз (на склад «а», «ля» і т. д. або закритим ротом). Завдання може виконувати одна дитина, кілька відразу (один акомпанує, другий імпровізує голосом) або викладач разом з учнем. На індивідуальному уроці можна запропонувати такого типу завдання одній дитині або разом з викладачем (далі помінятися ролями), на груповому – кільком учням відразу. Все залежить від підготовки учнів, часу, який відведено на вправу, кількості присутніх учнів. Дуже ефективно обирати твори, котрі вивчаються за програмою з музичної літератури і обов'язково нескладні для читки з листа, щоб не відволікати виконавця від головного завдання – імпровізації голосом, оскільки фортепіанний акомпанемент у даному випадку лише підтримує спів.

Якщо це завдання виявилось занадто важким для виконання, пропонуємо спрощений варіант

цієї форми роботи: утворити вокаліз на подану фортепіанну гармонічну формулу, наприклад:

T53 – T6 – S53 – S6 – D53 – D7 – T3 – S64 – T53

Перед самим завданням програвается (тобто практично опрацьовується) обрана для фортепіанної основи гармонічна формула, її структура тощо, або пропонується формула з розшифрованою у вигляді готового нотного запису.

Дещо інший підхід до творчого моделювання можна продемонструвати у максимально простій вербальній формі. Практично у кожному класі музично-теоретичних дисциплін наразі є такий підручний наочно-методичний матеріал, як «Королівство Тоніки», «Музичні сходи» і т.д., котрий можна використовувати також і в роботі з імпровізацією. Вчитель указкою (ручкою) відмічає певну послідовність ступенів, а учень повинен почути її внутрішнім слухом і заспівати після показу. У середніх класах можна ускладнити завдання, – приміром, підібрати акомпанемент до даних ступенів. Це завдання розвиває внутрішній слух, допомагає сформувати навички написання диктанту, краще відчувати гармонію та міжтональні зв'язки. Так само в рамках цієї гри можна імпровізувати, пропонуючи дітям самостійно скласти мотив і показати його на «сходах».

Для наймолодших учнів, на перших етапах навчання імпровізації, вкрай важливим є образне моделювання. Це може бути, наприклад, створення звукової картини «Дощ і злива». В такому завданні гри беруть участь викладач і учень або два учні (за одним інструментом). Перший учасник грає остинатну мелодію, увесь час повторюючи її:

Функція другого учня – уважно слухаючи усні коментарі викладача відтворювати на основі поданих моделей (попередньо розібраних на уроці) найбільш відповідні музичні образи. Приклади подаються в розкид:

Під час гри педагог розповідає історію:

1. На вулиці похмура погода (С / органний пункт мінорного тризвуку).

2. Починають знаходити хмари (G / мінорний тризвук у вигляді ритмічного остінато).

3. Накрапає легкий дощик (E / мінорний тризвук у вигляді гармонічної фігурації на *staccato*).

4. Дощ посилюється (A / фігурація у вигляді восьмих голосніше та на *non legato*).

5. Раптом пішов град. Злива (F / у нижньому регістрі гармонічна фігурація розгорнутого мінорного тризвуку восьмими на *staccato*, *f*).

6. Грім (D / кластер зображується кулачком в нижньому регістрі, без певного ритму, *fff*).

7. Дощ раптово закінчується (B / унісон основної мелодії).

Подібним способом можна озвучити «музичну картину» з будь-яким яскравим, добре зрозумілим дітям, образним змістом: нічне небо, море, мишка і кіт, весело-сумно тощо.

Для оцінки виконаних усних та письмових завдань, а також для діагностики розвитку умінь учнів на різних етапах навчання можна визначити наступні критерії:

1. Виразність.
2. Логічність розвитку.
3. Жанрова визначеність.
4. Музична грамотність.

Висновки та перспективи дослідження. Отже, для педагога з курсу імпровізації в ДМШ

є актуальними такі завдання інноваційної діяльності:

- створення умов для набуття дітьми різноманітного практичного досвіду музичного моделювання як фундаменту їх подальшого музично-творчого розвитку;

- створення умов для індивідуальних способів самовираження і самопізнання засобами музичного моделювання;

- всебічний розвиток музикальності дітей, що забезпечує можливість повноцінного спілкування з музикою;

- пошук ігрових форм роботи, які мають для дітей найбільш безпосередній інтерес;

- старанно продуманий підбір репертуару для моделювання;

- виявлення найбільш ефективних принципів побудови заняття;

- дослідження можливостей координації інноваційної моделі із загальним напрямком музичного розвитку дитини.

Метод практичного моделювання сприяє оптимізації навчального процесу. Він характеризується високим рівнем мотивації і результативністю внаслідок усвідомленої потреби в засвоєнні знань і вмінь. Заняття імпровізацією і написання музики у такий спосіб викликають у дітей великий інтерес, що дозволяє їм повніше реалізувати себе в музиці й краще зрозуміти своє покликання.

Список літератури:

1. Беліченко Н.М. Структурна поетика музичного твору (на матеріалі музики сучасних композиторів 80-х років) : автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства : спец. 17.00.02 «Музичне мистецтво». Київ, 1992. 16 с.
2. Исенко А.И. Музыкальное моделирование как новый метод фортепианного обучения : автореф. дисс. ... канд. педагогических наук. Москва : 1995. 24 с.
3. Найдёнова Е. Моделирование и схематизация как эффективный метод обучения на уроках музыкально-теоретических дисциплин в училище. URL: http://zvukinadezdy.ucoz.ru/publ/stati/publicistika/modelirovanie_i_skhematizacija_kak_ehffektivnyj_metod_obuchenija_na_urokakh_muzykalno_teoreticheskikh_disciplin_v_uchilishhe_ekaterina_najdjonova/23-1-0-249 (дата звернення: 20.03.2019).
4. Савина Л.И. Импровизация как способ оптимизации учебного процесса. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/42060031.pdf> (дата звернення: 22.03.2019).
5. Чумак Т.Г. Метод музыкального моделирования в преподавании музыкально-теоретических дисциплин (на материале курса гармонии в музыкально-педагогическом училище/колледже) : автореф. дисс. ... канд. педагогических наук. Москва : 2008. 24 с.
6. Штофф В.А. Введение в методологию научного познания. Учебное пособие. Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1972. 191 с.

References:

1. Belichenko N. (1992). Strukturna poetyka muzychnoho tvoruu (na materialy muzyky suchasnykh kompozytoriv) [Structural poetics of a musical work (based on the music of contemporary composers)] : Extended abstract of PhD thesis. Kyiv. (in Ukrainian)
2. Isenko A.I. (1995). Muzykalnoe modelirovanie kak novyj metod fortepiannogo obuchenija [Musical modeling as a new method of piano learning] : Extended abstract of PhD thesis. Moskva. (in Russian)
3. Naidenova E. Modelirovanie i shematizaciya kak effektivnyj metod obuchenija na urokah muzykalno-teoreticheskikh disciplin v uchilishhe [Modeling and schematization as an effective method of teaching at musical-theoretical disciplines in college]. URL: http://zvukinadezdy.ucoz.ru/publ/stati/publicistika/modelirovanie_i_skhematizacija_kak_ehffektivnyj_metod_obuchenija_na_urokakh_muzykalno_teoreticheskikh_disciplin_v_uchilishhe_ekaterina_najdjonova/23-1-0-249 (application date 20.03.2019).
4. Savina L.I. Improvizaciya kak sposob optimizacii uchebnogo processa [Improvisation as a way of optimizing the learning process]. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/42060031.pdf> (application date: 22.03.2019).
5. Chumak T.H. (2008). Metod muzykalnogo modelirovaniya v prepodavanii muzykalno-teoreticheskikh disciplin (na materiale kursa garmonii v muzykalno-pedagogicheskom uchilishhe/kolledzhe) [Method of musical modeling in the teaching of musical and theoretical disciplines (on the material of the course of harmony in the music and pedagogical college)] : Extended abstract of PhD thesis. Moskva. (in Russian)
6. Shtoff V.A. (1972). Vvedeniye v metodolohiyu nauchnogo poznaniya [Introduction to the methodology of scientific knowledge]. Leningrad: Leningrad Publishing House of University. (in Russian)